

Maria ZIAJA, Tomasz WÓJCIK

Uniwersytet Rzeszowski
Wydział Wychowania Fizycznego
Rzeszów, Polska
e-mail: mziaja@univ.rzeszow.pl; antomi7@wp.pl

TURYSTYKA RELIGIJNA W REZERWACIE „KALWARIA PACŁAWSKA” W WOJEWÓDZTWIE PODKARPACKIM

RELIGIOUS TOURISM IN „KALWARIA PACŁAWSKA” RESERVE LOCATED IN PODCARPACKIE VOIVODESHIP

Słowa kluczowe: turystyka religijna, szlaki pątnicze, rezerwat „Kalwaria Paclawska”, woj. podkarpackie

Key words: *religious tourism, pilgrimage route, reserve „Kalwaria Paclawska”, voivodeship podkarpackie*

Streszczenie

Województwo Podkarpackie odznacza się wybitnymi walorami przyrodniczymi i kulturowymi. Szczególnie cenne są obiekty i budowle religijne, gdyż stanowią wielką wartość dziedzictwa kulturowego i przyczyniają się do dynamicznego rozwoju turystyki pielgrzymkowej oraz religijnej. Do takich miejsc należy położone na terenie pogranicza polsko-ukraińskiego Sanktuarium Męki Pańskiej i Matki Bożej Kalwaryjskiej w Kalwarii Paclawskiej, do którego udają się pielgrzymi wyznania rzymskokatolickiego i grekokatolickiego.

W artykule zaprezentowano sanktuarium oraz walory przyrodnicze i kulturowe rezerwatu przyrody, jak również potwierdzenie tezy, że miejsce kultu religijnego położone w bezpośrednim otoczeniu przyrody może być wiodącym motywem atrakcyjności turystycznej regionu i szczególnym rodzajem krajobrazu sakralnego. Ponadto dokonano analizy ilościowej frekwencji odwiedzających sanktuarium w latach 2004-2011.

Abstract

Podcarpackie Voivodeship is characterized by very significant natural and cultural values. As a particularly valuable can be considered religious objects and buildings as they represent the great value of cultural heritage and contribute to the quick development of religious and pilgrimage tourism. An excellent example of such kind of places can be Sanctuary of Passion of Christ and of Our Lady of Calvary located in Kalwaria Paclawska where reach the pilgrims both of Roman Catholic as Greek Catholic denominations.

This article presents the sanctuary and the natural and cultural values of the nature reserve. It also confirms the thesis that the place of religious worship located in the immediate surroundings of the nature reserve can enhance the tourism value of that region, as well as a special kind of sacred landscape. Furthermore, the quantitative analysis of the frequency of visits to the Sanctuary for the years 2004-2011 is included.

WPROWADZENIE

Zjawisko pielgrzymowania lub określając szerzej kultów pątniczych, łączy się ściśle z sanktuariami. Sanktuaria i pielgrzymi są ze sobą integralnie powiązani i nie mogą istnieć niezależnie od siebie. Wspólnie realizują potrzebę bezpośredniego udziału w świętości (Datko, 2001).

Wśród miejscowości pielgrzymkowych specyficzną grupę stanowią założenia kalwaryjskie. Kalwaria w odniesieniu do miejscowości pielgrzymkowych oznacza zespół kościołów oraz kaplic związanych z kultem Męki Pańskiej, z reguły zlokalizowanych na wzniesieniach przez analogię do kalwarii jerozolimskiej. W topografii większości obiektów kalwaryjskich charakterystycznym elementem jest wzgórze z kaplicami oraz rzeźbami odtwarzającymi Drogę Krzyżową Chrystusa (Parzych, 2011).

Do najstarszych w Polsce założeń kalwaryjskich należy Kalwaria Zebrzydowska powołana aktem fundacyjnym przez Mikołaja Zebrzydowskiego w 1602 r. Jest to jedno z najbardziej niezwykłych założeń kalwaryjskich w Europie wpisane na listę światowego dziedzictwa UNESCO.

Budowle sakralne (kościół, bazyliki, klasztory, kaplice) stanowią wielką wartość dziedzictwa kulturowego i przyczyniają się do dynamicznego rozwoju turystyki pielgrzymkowej oraz religijnej, które na przełomie XX i XXI w. stały się swoistym fenomenem. Kult religijny zaspokaja różnorodne potrzeby duchowe i estetyczne – jest on bowiem istotną częścią kultury. Obiekty sakralne są symbolem materialnym kultu religijnego i celem pielgrzymek, a w praktyce świeckiej stanowią motyw destynacji turystycznej (Kowalski, Ruszkowski, 2011).

Odbycie każdej pielgrzymki wymaga pokonania pewnej przestrzeni sakralnej, a celem jej w sensie religijnym i przestrzennym jest miejsce święte. Może nim być zarówno pojedynczy obiekt, jak i cała miejscowość wraz z obszarem do niej przylegającym (Jackowski, Sołjan, 2002).

Turystyką pielgrzymkową jest podróż, w której najważniejszym celem jest doświadczenie sfery *sacrum*, spotkanie z Bogiem, modlitwa, kontemplacja, osobiste przemyślenia oraz uczestnictwo w uroczystościach religijnych.

Głównym celem artykułu było przedstawienie sanktuarium Męki Pańskiej i Matki Bożej Kalwaryjskiej w Kalwarii Pałacowskiej oraz charakterystyka rezerwatu przyrody „Kalwaria Pałacowska” znajdującego się w otoczeniu miejsca kultu Maryjnego. Ponadto dokonano analizy ilościowej frekwencji odwiedzających sanktuarium za lata 2004-2011. Badanie liczby odwiedzających Kalwarię Pałacowską przeprowadzono na podstawie rejestru sporządzonego przez pracowników recepcji Domu Pielgrzyma.

KALWARIA PAĆLAWSKA SANKTUARIUM MĘKI PAŃSKIEJ I MATKI BOŻEJ KALWARYJSKIEJ

Wieś Kalwaria Paćławska leży w woj. podkarpackim 24 km na południowy zachód od Przemyśla, na szczycie wzniesienia o wysokości 465 m n.p.m. Założona została przez Andrzeja Maksymiliana Fredro (kasztelana lwowskiego i wojewody podolskiego) w drugiej połowie XVII w. pod nazwą Słoboda. Jednocześnie z osadą wybudowano drewniany kościół i klasztor, do którego w 1668 r. sprowadzono oo. Franciszkanów, a na okolicznych lesistych wzniesieniach założono kalwarię na wzór ziemi świętej. Z czasem osada razem z sanktuarium przyjęła nazwę Kalwaria Paćławska (Podgórska, 1990; Gosztyła, Szpyt, 2008). Po stu latach od założenia – Kalwarii groziła ruina, gdyż klasztor należał do jednego z najuboższych w ówczesnej Polsce. Przetrwał dzięki fundacji Szczepana Józefa Dwernickiego, który w latach 60-tych XVIII w. osiadł na stałe w Kalwarii i wybudował w latach 1770-1775 nowy muryrowany kościół, któremu nadano tytuł *Znalezienia Krzyża Świętego*. Kościół zbudowano na planie krzyża, w stylu barokowym, trójnawowy korpus w formie bazylikowej z transeptem posiada prezbiterium zakończone prostą ścianą (Barcik, 1985; Gosztyła, Szpyt, 2008).

Obecnie Kościół (fot. 1) w swojej zasadniczej sylwetce nie uległ zmianom od czasów wybudowania przez jego ostatniego fundatora – Dwernickiego, jednak modernizacje architektoniczne wnętrza prowadzone były w XIX i XX w. Przyczyną były pożary w latach 1855 i 1862, podczas których zniszczeniu uległ klasztor, obiekty gospodarcze i zewnętrzne elementy architektoniczne kościoła (Gosztyła, Szpyt, 2008). Klasztor franciszkanów położony najdalej na południowym wschodzie dzisiejszej Polski, spełniał niezwykle ważną rolę, jako sanktuarium Maryjne i jeden z największych konwentów w XVIII i XIX w., ale także, jako ośrodek pielgrzymkowy dla mieszkańców okolic, w tym społeczności greckokatolickiej (Barcik, 1985).

Topografia Kalwarii Paćławskiej ma duże podobieństwo do krajobrazu Jerozolimy. Dwa duże wzniesienia podzielone doliną rzeki Wiar (będąca odwzorowaniem biblijnej rzeki Cedron) mają obrazować Golgotę i Górę Oliwną. To podobieństwo dało inspirację, aby w tym miejscu odtworzyć najważniejsze momenty związane z cierpieniem i śmiercią Chrystusa. Tak powstały „dróżki” Męki Pańskiej, zaś równolegle z kultem pasyjnym rozwinął się kult Maryjny, któremu poświęcono kaplice i dróżki.

KAPLICZKI PRZYDROŻNE

Kaplice wraz z drogami je łączącymi, czyli tzw. „dróżkami”, stanowią istotę Kalwarii i były celem jej założenia. Pierwsze kaplice powstały jeszcze przed erekcją klasztoru, a nawet przed zbudowaniem kościoła, a zatem przed 1668 r. Służyć miały do rozważania Męki Chrystusa i od nich powstała nazwa Kalwarii. Andrzej Maksymilian Fredro wytyczył pierwszych 28 miejsc i ustawił w nich drewniane krzyże, a z czasem ulokowano tam kaplice. Do dnia dzisiejszego nie zachowała się ani jedna

z tych kaplic. Przypuszczać należy, iż były drewniane i miały jedynie charakter tymczasowy, prowizoryczny, a w przyszłości miano je zastąpić solidniejszymi budowlami (Barcik, 1985; Gosztyła, Szpyt, 2008).

Kaplice zaczęto modernizować z chwilą osiedlenia się w Kalwarii Szczepana Józefa Dwernickiego. Jego staraniem wybudowano około 20 kaplic murowanych lub drewnianych, które ozdobiono kamiennymi figurami symbolizującymi jakieś wydarzenie z drogi krzyżowej Pana Jezusa i nadającymi równocześnie tytuł danej kaplicy. Kaplice Dwernickiego również nie dochowały się do naszych czasów. Prawdopodobnie tylko niektóre elementy kaplicy: Dom Kajfasza, Ratusz Piłata i Wniebowzięcie NMP pochodzą z tamtego okresu. Obecnie istniejące kaplice pochodzą z lat 1825-1875, wszystkie zostały gruntownie przerobione i rozszerzone (Barcik, 1985). Kaplice budowano według jednego wzorca. Pod względem architektonicznym nawiązują do porządku klasycystycznego z elementami neogotyckimi i neobarokowymi. Wzniesione zostały na rzucie kwadratu lub prostokąta, są murowane, jednokondygnacyjne, z powtarzającymi się detalami architektonicznymi, w postaci narożników z pilastrami, ścian oprofilowanych gzymsami (Gosztyła, Szpyt, 2008).

Na rozległych wzgórzach wytyczono przebieg szlaków pątniczych – czterech drózek: droga Krzyżowa, dróżki Matki Boskiej Bolesnej, dróżki Pogrzebu i Wniebowzięcia Matki Bożej i dróżki Męki Pańskiej. Obecnie na wszystkich drogach znajduje się 41 kaplic kalwaryjskich, w tym 35 murowanych i 6 drewnianych, 1 krzyż drewniany oraz trzy kamienne słupy (Gosztyła, Szpyt, 2008).

Do rozważania tajemnic Męki Pana Jezusa oraz Matki Bożej Bolesnej przeznaczono 35 kaplic i 1 krzyż nad rzeką Wiar. Są to tzw. kaplice drózkowe, przy nich bowiem odprawiane są podczas odpustów specjalne nabożeństwa, tzw. „dróżki”. Kaplice drózkowe można podzielić na 4 grupy: a) Kajfasza – obejmujące 8 kaplic, b) nad rzeką Cedron (Wiar) – 6 kaplic i 1 krzyż, c) Gradusy – 13 kaplic, d) Ukrzyżowanie – 8 kaplic. Do drózek należą także stojące obok kościoła kaplice św. Rafała i św. Michała.

Oprócz 35 kaplic drózkowych znajduje się jeszcze na Kalwarii 5 kaplic, które nie należą do obchodów kalwaryjskich. Niektóre z nich zasługują na wzmiankę, są to: kaplica św. Anny – zbudowana w 1868 r., otoczona żelazną balustradą, Grobowiec Tyszkowskich – kaplica wzniesiona przez Pawła Tyszkowskiego w latach 1896-1906 w stylu gotyckim z bogatym wystrojem wewnętrznym, kaplica zwana Pustelnią Marii Magdaleny – drewniana, zbudowana przed 1870 r. na szczycie osobnej góry, wewnątrz której znajduje się obraz świętej z XVIII w. (Barcik, 1985).

Za najbardziej oryginalne i okazałe kaplice w Kalwarii Paclawskiej można uznać: Ratusz Piłata, Dom Kajfasza, Dom Matki Bożej (fot. 2), Ukrzyżowanie, Kaplicę Matki Bożej Bolesnej, Kaplicę św. Rafała (Gosztyła, Szpyt, 2008).

W myśl fundatora Kalwarii – Fredry miało być to miejsce pielgrzymkowe dla pątników często z odległych miejsc: Lwowa, Kamieńca Podolskiego, Zamościa, a nawet z Litwy. Najwięcej ludzi przybywało na odpusty z najbliższych okolic, wśród nich znaczny procent stanowili wierni obrządku greckokatolickiego (Barcik, 1985).

REZERWAT PRZYRODY „KALWARIA PACLAWSKA”

W bezpośrednim sąsiedztwie kościoła i klasztoru – w miejscowościach Huwniki i Nowosiółki Dydyńskie, gminie Fredropol – znajduje się rezerwat przyrody leśno-krajobrazowo-kulturowy „Kalwaria Paclawska”, który został utworzony w 2001 r. na powierzchni 173,18 ha. Obszar rezerwatu położony jest w granicach Parku Krajobrazowego Pogórza Przemyskiego. Głównym celem utworzenia rezerwatu było zachowanie cennego drzewostanu bukowo-jodłowego oraz cennego fragmentu orograficznej krawędzi Karpat tzw. sigmoidy przemyskiej. Ponadto osobliwością rezerwatu są drewniane i murowane kapliczki kalwaryjskie wzniesione w latach 1825-1875, wpisane do rejestru zabytków województwa.

W rezerwacie dominującym zbiorowiskiem jest grąd *Tilio-Carpinetum* ze starodrzewem dębowo-grabowym. Zbiorowisko grądowe wyróżnia się bogactwem i bujnością flory, do najliczniej występujących gatunków należą: przylaszcza pospolita *Hepatica nobilis*, kokorycz pusta *Corydalis cava*, zawilec gajowy *Anemone nemorosa*, miódunka ćma *Pulmonaria obscura*, dąbrówka rozłogowa *Ajuga reptans*, szatwia lepka *Salvia glutinosa*, żywiec gruczołowaty *Dentaria glandulosa*, pierwiosnka wyniosła *Primula elatior*, marzanka wonna *Galium odoratum* i gajowiec żółty *Galeobdolon luteum*.

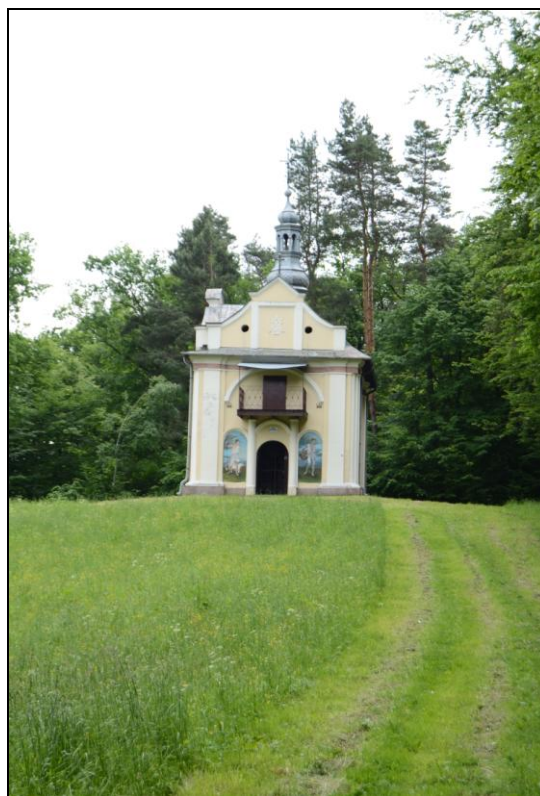
Drugim zbiorowiskiem leśnym, który występuje na terenie rezerwatu jest podgórska forma żyznej buczyny karpackiej *Dentario glandulosae-Fagetum collinum* z cennym drzewostanem jodłowym i bukowym, gdzie w runie występują: żywiec gruczołowaty *Dentaria glandulosa*, przylaszcza pospolita *Hepatica nobilis*, kopytnik pospolity *Asarum europaeum*, miódunka ćma *Pulmonaria obscura*, marzanka wonna *Galium odoratum* i żywokost sercowaty *Symphytum cordatum*.

Znaczne obszary leśne rezerwatu są doskonałym miejscem do bytowania licznych gatunków zwierząt. Zaobserwowano w nim 5 gatunków płazów, są to: salamandra plamista *Salamandra salamandra*, traszka karpacka *Triturus montandoni*, kumak górski *Bombina variegata*, ropucha szara *Bufo bufo*, rzekotka drzewna *Hyla arborea* oraz 4 gatunki gadów: jaszczurka zwinka *Lacerta agilis*, padalec zwyczajny *Anguis fragilis*, zaskroniec zwyczajny *Natrix natrix*, żmija zygzakowata *Vipera berus*. Ornitofauna liczy 70 gatunków, z czego za szczególnie cenne uznano: bociana czarnego *Ciconia nigra*, trzmielojada *Pernis apivorus*, orlika krzykliwego *Aquila pomarina*, puszczyka uralskiego *Strix uralensis*, puchacza *Bubo bubo*. Na terenie rezerwatu stwierdzono 14 gatunków ssaków, wśród których dość licznie występuje: jeź europejski *Erinaceus europaeus*, wiewiórka *Sciurus vulgaris*, mysz zaroślowa *Apodemus sylvaticus*, sarna *Capreolus capreolus*, jelen europejski *Cervus elephus*, lis *Vulpes vulpes*, dzik *Sus strofa*, rzadziej pojawia się popielica *Glis glis*, gronostaj *Mustela erminea*, łasica *Mustela nivalis*, kuna leśna *Martes martes*, borsuk europejski *Meles meles*. Za szczególnie cenne uznano wilka *Canis lupus* i rysia *Lynx lynx*, które pojawiają się tutaj z wyższych partii Pogórza Przemyskiego i Bieszczadów (Bańcarz i in., 2000).

Na terenie rezerwatu znajduje się 13 kapliczek (fot. 2, 3, 4) wraz z wyznaczonymi dróżkami kalwaryjskimi, którymi każdego roku liczne rzesze pielgrzymów wędrują do Sanktuarium w Kalwarii Paclawskiej.

Fot. 1. Kościół w Kalwarii Paclawskiej.
Photo 1. Church in Kalwaria Paclawska.

Fot. 2. Domek Matki Bożej.
Photo 2. House of Our Lady.

Fot. 3. Kaplica u Annasza.
Photo 3. Chapel of Annasz.

Fot. 4. Kaplica Pożegnanie Maryi z Apostołami.
Photo 4. Chapel of farewell to Mary with the Apostels.

Wędrówka przez teren rezerwatu pozwala na refleksje i przeżycia religijne, gdyż urozmaicone ukształtowanie terenu z licznymi pagórkami oraz naturalny ekosystem leśny mogą być świadomie wykorzystane i dać głębsze doznania religijne, niż tylko szybkie zwiedzanie i pospieszna modlitwa. Teren rezerwatu, jest doskonałym miejscem do przeżywania tajemnic wiary. Zarówno indywidualnie jak i grupowo, można kontemplować spokój i ciszę oraz podziwiać piękno przyrody. Może on być źródłem estetycznej przyjemności jako układ harmonijny, kompozycji elementów naturalnych i kulturowych. W rezerwacie kształtuje się przestrzeń sakralna, która jest jedną z wielu części krajobrazu naturalnego i kulturowego, kapliczki pojawiały się w różnym czasie i były świadectwem i symbolem rozmaitych zdarzeń.

TURYSTYKA

Kalwaria Pałacowska jest przede wszystkim celem pielgrzymek w okresie świąt Wielkiej Nocy i odpustowych. W związku z podwójnym charakterem Kalwarii, tj. pasyjnym i maryjnym przez lata formowały się nabożeństwa poświęcone czci Męki Pańskiej i Matki Bożej. Kalwaria to nie tylko zespół zabytkowych budowli, ale żywe tradycyjne obchody drózkowe oraz imponujące procesje odpustowe i misteria paschalne. Najliczniej pielgrzymi odwiedzają to miejsce w czasie Wielkiego Odpustu Wniebowzięcia NMP w dniach 11-15 sierpnia.

W celu zbadania ruchu pielgrzymkowego do Kalwarii Pałacowskiej dokonano analizy ilościowej frekwencji odwiedzających sanktuarium w latach 2004-2011. Badanie przeprowadzono na podstawie rejestru pielgrzymów korzystających z noclegów w Domu Pielgrzyma. Nie jest to pełna informacja ilościowa, jednak daje przybliżony obraz ilościowy i miejsce pochodzenia pielgrzymów.

Według rejestru pielgrzymów w latach 2004-2011 przybyło do kalwarii ogółem 68 036 osób (tab. 1). Najwięcej odwiedzających zanotowano w 2007 r. – 11927 odwiedzających, zaś najmniej w 2010 r. – 6251 osób. Najwięcej pątników przyjeżdżało do Sanktuarium z dużych miast takich jak: Warszawa, Kraków, Lublin, Wrocław, Katowice. Przeważają turyści z Polski centralnej, południowej i południowo-wschodniej (woj. mazowieckie, podkarpackie, małopolskie, dolnośląskie) oraz turyści z najbliższej okolicy tj. Przemyśla i Jarosławia. Na uwagę zasługują grupy turystów z północnej części kraju z woj. pomorskiego i podlaskiego. Turyści z odległych województw są najczęściej przejazdem, dla których Kalwaria Pałacowska jest przystankiem do zwiedzania Bieszczadów.

Tab. 1. Wykaz liczby pielgrzymów w latach 2004-2011**Tab. 1.** The number of pilgrims for years 2004-2011

Rok (Year)	Liczba osób (Number Of people)	Pochodzenie pątników (Origin of the pilgrims)
2004	9600	Warszawa, Wrocław, Przemyśl, Lublin, Kraków, Opole, Czechowice-Dziedzice, Katowice, Jarosław
2005	9353	Kraków, Częstochowa, Warszawa, Radom, Lublin, Legnica, Łódź, Wrocław, Przemyśl, Jarosław
2006	8556	Kraków, Warszawa, Lublin, Bielsko-Biała, Częstochowa, Wrocław, Radom, Przemyśl, Jarosław, Katowice
2007	11927	Kraków, Przemyśl, Bielsko-Biała, Jarosław, Warszawa, Częstochowa, Gdańsk, Suwałki, Wrocław, Opole
2008	6584	Malbork, Lublin, Rzeszów, Kraków, Katowice, Kielce, Chełm, Bielsko-Biała, Radom, Wrocław
2009	8273	Lublin, Kraków, Żywiec, Wejherowo, Kielce, Suwałki, Bielsko-Biała, Katowice, Wadowice, Tarnobrzeg
2010	6251	Przemyśl, Wrocław, Kielce, Kraków, Warszawa, Białystok, Gliwice, Rzeszów, Bielsko-Biała, Łódź
2011	7492	Lublin, Warszawa, Wejherowo, Kraków, Katowice, Przemyśl, Zamość, Wadowice, Żywiec, Nowa Wieś
Ogółem	68 036	

Źródło: opracowanie M. Ziaja, T. Wójcik wg danych z „Domu Pielgrzymy”.

Source: own elaboration by M. Ziaja, T. Wójcik acc. to data from the „Pilgrim House”.

PODSUMOWANIE

Turystyka religijna staje się zjawiskiem coraz bardziej popularnym, tym samym rośnie potrzeba znalezienia dla tej formy rekreacji miejsca w krajobrazie, w którym można kontemplować, odpoczywać i wędrować przez szlaki mało uczęszczane.

W Polsce mamy kilka ośrodków turystyki religijnej o znaczeniu krajowym, a nawet międzynarodowym np.: Częstochowa, Kalwaria Zebrzydowska, Kraków-Łagiewniki. Natomiast regionalne ośrodki kultu religijnego, do których zaliczamy Kalwarię Pałacowską, mają ogromne znaczenie dla lokalnego społeczeństwa gdyż mogą przyczynić się do rozwoju turystyki w skali regionalnej i lokalnej.

Kalwaria Pałacowska jest utożsamiana z przestrzenią symboliczną wywodzącą się z wydarzeń religijnych, ukształtowanie terenu przypomina Jerozolimę, co jest ważne dla pielgrzymów i nadaje temu miejscu mistyczny charakter. Pielgrzymowanie jest nie tylko pokonywaniem odległości, ale także kontemplowaniem miejsca, więc im bardziej naturalny obszar, niezmieniony przez człowieka, tym bardziej utożsamiany z obecnością Boga i świętości.

Przeżycia duchowe, jak i wartości poznawcze związane z turystyką religijną, mają ogromny wpływ na kształtowanie charakterów ludzkich, w tym uznawanych wartości. Przy okazji uprawiania turystyki religijnej zawsze występują aspekty poznawcze

w sferze kultury materialnej i duchowej, stąd można tutaj wyodrębnić także płaszczyznę turystyki edukacyjnej. Peregrynacje religijne od wieków przyczyniają się do wielkiego postępu edukacyjnego społeczeństwa. W obecnej dobie należałoby te elementy łączyć i wykorzystywać do kształtowania postaw społecznych ludzi oraz wzbogacania ich intelektu (Bochenek, 2008).

WYNIKI BADAŃ

Analizując frekwencję turystyczną w Sanktuarium Kalwarii Paławskiej na podstawie danych noclegowych z „Domu Pielgrzyma” nasuwają się następujące wnioski:

- ruch turystyczny rozpoczyna się od maja i trwa do końca września, przy czym największe nasilenie jest w okresie wielkiego odpustu w dniach 11-15 sierpnia,
- średni czas pobytu to 2-3 dni,
- w ciągu tego czasu pielgrzymi uczestniczą w mszy świętej oraz zwiedzają kapliczki na szlaku pątniczym,
- zdecydowanie przeważają grupy zorganizowane nad indywidualnymi,
- najliczniej przybywają turyści z województw: podkarpackiego, małopolskiego, dolnośląskiego i mazowieckiego, oraz z najbliższej położonych miejscowości tj. Przemyśla i Jarosławia,
- widoczny jest powolny wzrost pielgrzymów z odległych terenów Polski, z woj. pomorskiego i podlaskiego,
- ponadto liczba turystów jest znacznie większa, gdyż nie uwzględniono tutaj osób przybywających tylko na jeden dzień, np. w okresie wielkiego odpustu 15 sierpnia – ogromne rzesze pątników, pokonując czasami setki kilometrów odwiedzają sanktuarium, w grupie tej są również pątnicy z sąsiadujących miejscowości na Ukrainie,
- najwięcej wiernych notuje się w trakcie trwania odpustów i uroczystości religijnych np.: I niedziela maja – Podkarpacka pielgrzymka straży pożarnych, 26-31 lipca Franciszkańskie Spotkania Młodych, 11-15 sierpnia Wielki Odpust Wniebowzięcia NMP, rajd motocyklistów (ostatnia niedziela kwietnia i pierwsza niedziela października),
- wschodnie tereny województwa podkarpackiego od stuleci były związane z obrzędami religijnymi i wędrówkami pątników, a położenie województwa na terenach przygranicznych może przyczynić się do rozwoju turystyki transgranicznej.

LITERATURA

- Bańcarz S., Mryczko M., Grzegorzak J., Tarczyńska-Góra M., Kunysz P., Charydczak M., 2000: Dokumentacja projektowanego rezerwatu „Kalwaria Pałacowska”, Zarząd Zespołu Parków Krajobrazowych w Przemyślu. Podkarpacki Urząd Wojewódzki, Wydział Ochrony Środowiska: 41.
- Barcik J. S., 1985: Kalwaria Pałacowska, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa: 163.
- Bochenek M., 2008: Turystyka w edukacji dzieci i młodzieży, Wyd. AWF, Biała Podlaska: 23.
- Datko A., 2001: Człowiek w przestrzeni symbolicznej [w:] *Peregrinus Cracoviensis*, z. 12, IGiGP UJ, Kraków: 117-140.
- Goszyła M., Szpyt J., 2008: Sanktuarium Męki Pańskiej i Matki Bożej Kalwaryjskiej w Kalwarii Pałacowskiej. Kalwaria Pałacowska: 80.
- Jackowski A., Soljan I., 2002: Środowisko przyrodnicze a *sacrum* [w:] *Peregrinus Cracoviensis*, z. 12, IGiGP UJ, Kraków: 29-50.
- Kowalski T, Ruszkowski J., 2011: Miejsca kultu religijnego, jako czynnik atrakcyjności turystycznej regionu na przykładzie Sanktuarium w Piekarach Śląskich [w:] *Turystyka religijna zagadnienia interdyscyplinarne* (red.): Z. Kroplewski, A. Panasiuk. Uniwersytet Szczeciński, Zeszyty naukowe nr 647, *Ekonomiczne Problemy Usług* nr 65: 71-84.
- Parzych K., 2011: Turystyka religijno-pielgrzymkowa w sanktuarium kalwaryjskim w Wejherowie. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego*, Nr 648. *Ekonomiczne Problemy Usług*, Nr 66, *Turystyka Religijna*: 285-295.
- Podgórska H., 1990: Kalwaria Pałacowska. Wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa.